

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ביטויי ברכה כהסגרים

כותב רִמון מִנְדֵז פִּדְל בִּסְפְרוֹ עַל מוֹצֵא הַלְשׁוֹן הַסְפְּרָדִית, שֶׁבִּסְגָנוֹן שֶׁל הַנִּיב הַסְפְּרָדִי שֶׁל טוֹלְדוֹ נִיכְרַת הַשְּׁפַעַת הַמוֹסְתַּעֲרִיבִים (מִנְדֵז פִּדְל, עמ' 440). הַמוֹסְתַּעֲרִיבִים הָלְלוּ הֵם הָאוֹכְלוֹסִין הַנוֹצְרִים שֶׁחִיו בִּסְפָרְד תַּחַת שֶׁלְטוֹן הָאִסְלָאם בֵּין הַמָּאָה הַשְּׁמִינִית לַמָּאָה הָאַחַת-עֶשְׂרֵה וְקִיבְלוּ אֶת הַלְשׁוֹן וְאֶת הַתְּרַבּוֹת שֶׁל הָעֲרָבִים, אֲךָ לֹא אֶת דָּתָם (مستعرب בערבית: זר שֶׁנַּעֲשֶׂה כְּעֲרָבִי). לַדַּעַת מִנְדֵז פִּדְל הַשְּׁפַעָה זֹאת נִיכְרַת בְּנִיב הַסְפְּרָדִי שֶׁל טוֹלְדוֹ, מַעַל הַכּוֹל בִּסְגָנוֹן, בְּתוֹסַפַּת הַסְּגָרִים שֶׁל בְּרַכָּה אַחֲרֵי שְׁמוֹת שֶׁל אֲנָשִׁים וְשֶׁל עָרִים, שֶׁהָיוּ כָל כָּךְ רַגִּילִים אֲצֵל הַמַּחְבָּרִים הָעֲרָבִים. נִבִּיא אַחַדוֹת מִן הַדּוֹגְמוֹת שֶׁהוּא מִזְכִּיר.

- las aldeas de Toledo, *que Deus salvet* (הַכְּפָרִים שֶׁל טוֹלְדוֹ, יִשְׁמְרָה אֱלֹהִים).
- es en termino de Toledo, *que Deus defenda* (הוּא בְּאִזְוֹר שֶׁל טוֹלְדוֹ, יִגֹן עֲלֶיהָ אֱלֹהִים).
- arzobispo de Toledo e primat de las Españas, *que Dios mantenga* (אֲרַכִּי־הַגִּמּוֹן שֶׁל טוֹלְדוֹ וְרֹאשׁ הַכְּנִסְיָה שֶׁל סְפָרְד, יֵאָרִיךְ יְמֵיו אֱלֹהִים).

הַסְּגָרִים אֵלּוֹ נִמְצָאִים גַּם בְּתַעֲוֹדוֹת אַחֲרוֹת מִמִּקּוֹר מוֹסְתַּעֲרָבִי, כַּגֹּן:

Intravit rex domnus Fredenandus, *cui sit beata requies*, in civitate Colimbriam, *custodiat illam Deus*, etprehendivit eam [...] erexit domnum Sisenandum, *quem Dominus undique exaltet*, super ipsam civitate... (נִכְנַס הַמֶּלֶךְ הָאֲדוֹן פְּרִדְנָדוֹס, תִּהְיֶה מְנוּחָתוֹ מֵאוֹשֶׁרֶת, לַעִיר קוֹלִימְבְּרִיָּה, יִגֹן עֲלֶיהָ אֱלֹהִים, וְלִכְדָּהּ אוֹתָהּ [...]) הַשְּׁלִיט אֶת הָאֲדוֹן סִיסְנָדוֹס, יָרִים אוֹתוֹ הָאֲדוֹן מַעַל הַכּוֹל, עַל הָעִיר הַזֹּאת...).

* יִידִי, פְּרוֹפ' שִׁמְעוֹן שְׂרֵבִיט, פֶּרֶסֶם בִּ"בִּלְשׁוֹנוֹת עִבְרִית" (48, [טִבֶּת תַּשְׁס"א] עמ' 81-91) מֵאֵמֶר מֵאֶלֶף וּבְרוּר, כְּדָרְכּוֹ, בִּשְׁם "בִּיטוּי בְּרַכָּה לָאָדָם שֶׁנִּפְטָר", וּדְבָרָיו הִנִּיעוּ אוֹתִי לִכְתּוֹב רִשְׁמִיָּה זֹאת, שֶׁהִיא עֲרִיכָה בְּכַתֵּב שֶׁל רַעֲיוֹן אֲשֶׁר הִגִּיתִי בּוֹ מִזְמָן. תּוֹדָתִי לַעֲרוֹךְ "לְשׁוֹנֵנוּ לַעֲם", ד"ר חִיִּים א' כֶּהֵן, אֲשֶׁר הָעֲרוּתִיו סִילְקוּ כְּמָה שִׁיבוּשִׁים וְהַעֲשִׂירוּ אֶת תּוֹכָן הַמֵּאֵמֶר.

נסתפק בזה, כי לא באנו לדון בלשון הספרדית ולא בלטינית של הספרדים, ולא הזכרנו תופעה זו אלא כדי לטעון שהשפעת הסגנון הערבי פעל בעניין הזה גם על הסגנון העברי. הסגרי ברכה כגון אלו, שהיו נדירים ביותר בספרות התלמודית, נעשו שכיחים (והייתי אומר קבועים) בלשונם של היהודים שבארצות האסלאם.

אצל מפרשי המקרא הספרדים תמצא בשפע "זכרוננו לברכה" או "זכור לברכה" או בקיצור "ז"ל" (שרביט, עמ' 83); לזה אפשר להשוות את המצב בדברי רש"י, הנקי מהשפעה ערבית: בפירושו למקרא המילים **חכמים**, **חכמי**, **חכמינו** בהוראת 'חכמי ישראל' באות בסך הכול למעלה משישים פעם – ומהן פעם אחת בלבד בתוספת **ז"ל** (בראשית כד, לג), הנוטריקון **חז"ל** אינו בא כלל; המילה **רבותינו** באה 271 פעם, ומהן 13 בלבד בתוספת **ז"ל**, והנוטריקון **רז"ל** בא רק 16 פעמים; בפירוש לתלמוד באים **חכמים**, **חכמי**, **חכמינו** – למעלה מאלף פעם, **רבותינו** – 53 פעמים, ובכל אלה לא באה פעם אחת התוספת **ז"ל**! גם **חז"ל** ו**רז"ל** לא נמצאים שם (הבדיקה על פי פרויקט השו"ת – המילים נבדקו גם בקידומת של אות יחס, וי"ו החיבור וכדומה); ממספרים אלו מותר להסיק שההיקריות המעטות של התוספת **ז"ל** בדברי רש"י הן הוספה מאוחרת.

כראיה לטענתנו שהסגרים אלו לא נהגו בספרות חז"ל נציין, למשל, שאברהם אבינו נזכר בתלמוד הבבלי למעלה משלוש מאות פעם ולמעלה משישים פעם בתלמוד הירושלמי, ואף לא פעם אחת בא אחרי שמו ביטוי כגון **זכרוננו לברכה** או **עליו השלום**. אמנם שנינו בפרקי אבות (ה, ג): "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו **עליו השלום** ועמד בכולם, להודיע כמה חבתו של אברהם אבינו **עליו השלום**", וכמו כן נמצא **עליו השלום** שוב באבות ג, יא ובקידושין ד, יד – אבל כך היא הלשון בספרי הדפוס שלפנינו, ואילו בכתבי היד אין לה רמז! (שרביט, עמ' 85). יתר על כן, הסגר זה בא במשנה בסך הכול ארבע פעמים, ואילו האזכור של אברהם בא 25 פעמים, וב־21 מהם ללא אותה תוספת. פירוש הדבר שהביטוי **עליו השלום** לא היה בנוסח המקורי, והוסיפו אותו המעתיקים אחרי שתוספת זו נעשתה נוהג קבוע.

כמו כן נזכרים בספרות התלמודית שמותיהם של האבות, של מלכי יהודה וישראל, של הנביאים ושל החכמים עצמם בלי כל תוספת של ברכה. אין כוונתנו לומר שביטויים אלו לא היו קיימים כלל קודם השפעת הערבית, הלא מצינו בתלמוד (קידושין לא ע"ב):

היה אומר דבר שמועה מפיו של אביו, לא יאמר כך אמר אבא, אלא כך אמר אבא מרי, הריני כפרת משכבו. והני מילי תוך שנים עשר חדש, מכאן ואילך, אומר: זכרוננו לברכה לחיי העולם הבא.

אולם עצם העובדה שהזהירו לומר לשונות ברכה אלו אחרי הזכרת שם האב שנפטר ראייה היא שלא היו רגילים בה. כמו כן על יד המילה "קודש" ככינוי לה' נמצא גם הביטוי "הקודש ברוך הוא" (שנשתנה בהמשך ל"הקדוש ברוך הוא" – ראה ליברמן, עמ' סז, הערה 12) ובארמית "קודשא בריך הוא" – אלא שהתופעה מצומצמת מאוד.

אליהו הנביא נקרא בהרבה מקומות "אליהו זכור לטוב" (כגון ברכות ג ע"א, וראה שרביט, עמ' 84); אמנם אין זה הסגר אלא לוואי, ולכן אין הוא נכנס בתחום סקירתנו.

מניסיוני אני יודע שכל בעיה בענייני יהדות, אם יש לה פתרון, אפשר להשיג אותו בירושלים על ידי שיחה טלפונית עם האיש המתאים; לכן התקשרתי אל כמה מחכמי עיר הקודש, הבקיאים בתלמוד ובלשון ערב (אני מודה להם בזה על הסבלנות שבה ענו על שאלותיי), וקיבלתי מהם אישור שהסגרי הברכה נדירים בספרות חז"ל וקבועים בספרות הערבית. אשר לטענתי שהם נכנסו לעברית בהשפעת הערבית, איש מהם לא שם לב לשאלה הזאת – ותמוה הדבר בעיניי.

נראה לי אפוא שטענתי בדבר מקור ההסגרים האלה נכונה. אולם רצוי היה מחקר מעמיק ומפורט בעניין: מה הם ההסגרים השכיחים בערבית, האם יש מהם שתורגמו מילולית לעברית, וכו'.

אמרו רבותינו על הכותים: "כל מצווה שהחזיקו בה כותים – הרבה מדקדקין בה יותר מישראל" (ברכות מז, ע"ב); דומה לזה דרכם של בני ישראל, שאחרי שמקבלים מנהג מן הגויים דבקים בו יותר מן הגויים עצמם. הנה, רק לשם דוגמה, עד היום הזה אנו עורכים את הסעודה של פסח כשאנו מסובים כי כך עשו היוונים של העולם העתיק במשתאותיהם, ואילו היוונים כבר מזמן שכחו נוהג זה!

אחרי שהסגרי הברכה נכנסו לעברית המשוערבת, הם פשטו בכל תפוצות ישראל: עינינו הרואות בכל ספר עברי זי"ע (זכותו יגן עלינו), ע"ה (עליו השלום), ז"ל (זיכרוננו/זכרו לברכה), זצ"ל (זכר צדיק לברכה), זצוק"ל (זכר צדיק וקדוש לברכה), זצוקללה"ה (זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא) אחרי שמות נפטרים (כגודל חשיבות הרב הנפטר כך הוא גודל ראשי התיבות); יר"ה (ירוש הודו) אחרי שם של מלך; יצ"ו (ישמרהו צורו ויחיהו), נר"ו (נטריה רחמנא ופרקיה), נ"י, נר"י (נרו יאיר) אחרי שם של איש בחיים; מב"ת (מנשים באוהל תבורך), שתחי' (שתחיה) אחרי שם של אישה; יע"א (יגן עליה אלהים), י"ע (יכוננה עליון) אחרי שם של עיר, וכן הלאה (ראשי התיבות ופענוחם על פי אשכנזי וירדן). ואין במה שהזכרתי אפילו רמז לרשימה מלאה אלא הדגמה צנועה.

על שלושה מן ההסגרים האלה אבקש להעיר דבר מה. ראשית כול יש לציין שחוסר ההתאמה של המין הדקדוקי בביטוי "זכותו יגן עלינו" נובע מחוסר הוודאות של המין שהיה בקרב הסופרים הספרדים לגבי השמות המסתיימים בתי"ו, כפי שכבר העיר שמואל אבן תיבון בפתיחתו למורה נבוכים, וזה לשונו:

ועוד אני מודיע כי במלות רבות שלא התבאר בלשונונו אם הוראתם הוראת זכר או נקבה אשמש בקצתם על לשון זכר ובקצתם על לשון נקבה כאשר יזדמן לי, לא אדקדק בהם, כמלות איכות וכמות והפעלות והשתכלות ושלמות ותכלית ודעת והדומים להם, כי מפני שסופם תי"ו נוספת יסבלו להשתמש בהם בהוראת הנקבה, ומפני שנמצא בספרינו מלות כמשקלם בהוראת זכר כמו "ואחז בשרי פלצות" (איוב כא, ו) וכמו "והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגא מאד" (איוב ח, ז) אשמש גם כן על לשון זכר.

הנוטריקון זי"ע מקורו אמנם בספרד של ימי הביניים אך שימושו נעשה נפוץ דווקא בכתיבה הרבנית של אשכנז ובייחוד בלשון החסידים. באשר ל**זצוק"ל** – לשון זו נאמרה בתחילה רק על מי שמת על קידוש השם ולכן נקרא "קדוש", אבל במהלך הזמן, לפי המימרה העממית "אחרי מות קדושים אמור", הצטרף הסגר זה לשם של כל רב מכובד שהלך לעולם האמת. ולבסוף, אולי אפשר להעז ולשער שהקיצורים נר"י ונר"ו התפתחו מן הנוטריקון נ"ר (נטריה רחמנא) הנמצא בספרים ישנים. אפשר שבשלב מסוים לא הבינו כיצד לפענח את הנוטריקון הזה וחשבו אותו לשיבוש, לכן הרחיבו אותו ל**נר"י** או ל**נר"ו**; הברכה **נרו יאיר** נוצרה אולי בהשפעת הפסוק "כי אתה תאיר נרי, ה' אלהי יגיה חֲשִׁפִּי" (תהלים יח, כט) ובהשפעה של פסוקים דומים.

תם ולא נשלם. כפי שאמרתי, מעניין יהיה לערוך רשימה שלמה של כל הביטויים האלה, בציון המקום והמועד של ראשית הופעתו של כל אחד מהם. פרט מעניין הוא השימוש בהסגרים האלה מרובה במיוחד בקרב הציבור הדתי: האיש הדתי אומר "הרב קוק זצ"ל", והחילוני יאמר "הרב קוק" סתם, הדתי עשוי לכתוב "ירושלים תי"ו" (תיבנה ותיכֹּנן) ואפילו "ירושלים תובב"א" (תיבנה ותיכֹּנן במהרה בימינו אמן), והחילוני – "ירושלים" ותו לא. הנה תופעה שמקורה נכרי הפכה לסימן היכר של שומרי מצוות דווקא.

רשימה ביבליוגרפית

אוניברסיטת בר-אילן, תקליטור פרויקט השו"ת, גירסה 8.0 • שי אשכנזי וד' ירדן, אוצר ראשי תיבות, ירושלים תשכ"ה • שי ליברמן, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל, ניריורק תש"ח • שי שרביט, "ביטויי ברכה לאדם שנפטר", בלשונות עברית 48 (טבת תשס"א), עמ' 81–91 • Ramon Menéndez Pidal, *Orígenes del Español*⁴, Madrid 1956